

On border agreements between the Ferghana Valley and East Turkestan (1980s of the 19th century)

Akram AKHUNOV¹

Andijan State University

ARTICLE INFO

Article history:

Received December 2021

Received in revised form

15 December 2022

Accepted 20 January 2022

Available online

15 Feb 2022

Keywords:

Ferghana Valley,
East Turkestan,
Ettishekhar,
Governor-General of
Turkestan,
Yakubbek,
Ergashtom,
New Margilan Agreement

ABSTRACT

This article discusses the border issues between the Ferghana Valley and East Turkestan in the second half of the 19th century. It includes border negotiations between the governor-general of Turkestan and the Qing Empire, efforts to end border disputes, secure trade routes, demarcation issues, attitudes and positions of officials from both countries, and reconciliation between the Qing and Russian empires.

2181-1415/© 2022 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol3-iss1/S-pp326-332>

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Фарғона водийси ва Шарқий Туркистон ўртасидаги чегара келишувлари хусусида (XIX аср 80-йиллари)

АННОТАЦИЯ

Калит сўзлар:

Фарғона водийси,
Шарқий Туркистон,
Еттишаҳар,
Туркистон генерал-
губернаторлиги,
Ёқуббек,
Эргаштом,
Янги Марғилон
шартномаси.

Мазкур мақола Фарғона водийси ва Шарқий Туркистон ўртасида XIX аср иккинчи ярмида кузатилган чегара масалаларига бағишланган. Унда Туркистон генерал-губернаторлиги билан Цинь империяси ўртасида олиб борилган чегара бўйича музокара, чегараолди ҳудудларида кузатилган низоларга барҳам бериш, савдо йўлларининг хавфсизлигини таъминлашга қаратилган саъй-ҳаракатлар, демаркация масалалари, мазкур муаммоларга ҳар иккала давлат амалдорларининг муносабати ва тутган

¹ 1st year basic doctoral student, Andijan State University, Andijan, Uzbekistan

позициялар ҳамда Цинь империяси ва Россия империялар ўртасидаги келишувлар жараёнига бағишланган.

О пограничных соглашениях между Ферганской долиной и Восточным Туркестаном (1980-е гг. XIX века)

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

Ферганская долина,
Восточный Туркестан,
Эттишехар,
Генерал-губернатор
Туркестана,
Якуббек,
Эргаштом,
Новомаргиланский
трактат

В данной статье рассматриваются пограничные вопросы между Ферганской долиной и Восточным Туркестаном во второй половине XIX века. Он включает в себя переговоры о границе между генерал-губернатором Туркестана и Цинской империи, усилия по прекращению пограничных споров, обеспечение безопасности торговых путей, вопросы демаркации, отношения и позиции официальных лиц обеих стран, примирения между Цинской и Российской империй.

Фарғона водийси билан Шарқий Туркистон ҳудудлари географик жиҳатдан ҳам ўзаро чегарадош бўлиб, бундай жойлашув икки минтақанинг ўзаро савдо-иқтисодий, маданий ҳамда сиёсий алоқаларига ижобий таъсир кўрсатган. Тарихдан маълумки, Шарқий Туркистон ҳудудларида мусулмон аҳолининг яшаши, халқларнинг урф-одати турмуш тарзида ҳам ўхшашлик мавжуд эканлигини кўрсатади. Фақатгина Хитой давлатининг Шарқий Туркистон ўлкасини босиб олиши билан ўзаро муносабатлар маълум даражада қийин кечганини кўриш мумкин. XIX аср иккинчи ярмида икки томонда ҳам сиёсий вазият кескинлашди. Фарғона водийси Россия империяси томонидан босиб олинган, Қўқон хонлиги ўрнида 1876-йили Фарғона вилояти ташкил топди. Шарқий Туркистонда эса бу вақтда Ёқуббекнинг Еттишаҳар давлати мавжуд бўлиб, у амалда мустақил ва хитойликларга умуман бўйсунмаган эди. Таъкидлаш лозимки, ўз навбатида, Ёқуббек 1869-йили Туркистон генерал-губернаторига хат ёзиб, унда икки ҳудуднинг ўзаро чегара келишувлари масаласида аниқлик киритишни маълум қилган. Бироқ генерал-губернатор бу масала 1860-йилги “Пекин шартномаси” асосида ҳал бўлганлигини айтиб, таклифни рад этган эди [1]. Дарҳақиқат, Еттишаҳар давлати билан Фарғона вилояти ўртасида савдо-сотиқ муносабатлари яхши йўлга қўйилган эди. Бироқ Ёқуббек вафотидан сўнг вазият янада кескинлашди. Чунки Туркистон генерал-губернаторлиги 1871-йили Или водийсини вақтинчалик босиб олиши, хитойликларда катта норозиликка сабаб бўлган. Иккинчи томондан Ёқуббекнинг сирли ўлими туфайли 1877-йилдан бошлаб, Фарғона ва Қошғар ўртасидаги вазият янада кескин тус олди. Цинь империяси таркибида қолиб кетган Улуғчат [2] ерларида яшайдиган қирғизлар Фарғона вилоятидан савдо-сотиқ ишлари билан Қошғарга қатнайидиган савдогарларнинг молларини талай бошлайдилар. Бу хусусида Туркистон генерал-губернаторлигига бир қанча шахслардан мурожаатлар келиб тушган. Хусусан, 1878-йил февраль ойида қўқонлик савдогар Отабой Фозилжонов томонидан Фарғона ҳарбий губернатори номига ёзилган шикоят хати ҳам мазкур муаммага бағишланган эди. Ушбу хатда кўрсатилишича, 1878-йилининг февраль ойида

Қошғар-Ўш савдо йўли оралиғида мазкур шахснинг 2262 рубль миқдоридаги товарлари қошғарлик қирғизлар томонидан олиб қўйилган [3]. 1878-йили 10-апрелда Туркистон генерал-губернаторлигидан Фарғона ҳарбий губернатори номига ушбу воқеаларнинг бундай тарзда авж олиши муносабати билан махсус хат келади. Унда Фарғона ҳарбий губернатори генерал Абрамов Қошғар ҳокими Люшоо Цзундонга бўлиб ўтган воқеалар юзасидан билдиришнома лойиҳасини тайёрлаши ва генерал-губернаторликка тақдим этилиши кўрсатилган. Шунингдек, агарда тайёрланган хат лойиҳаси Туркистон генерал губернаторлиги маъмуриятига маъқул келса, Цинь империяси ҳукуматига юборилиши айтилади. Фарғона ҳарбий губернатори томонидан тайёрланган лойиҳа хатида 1877-78-йиллар мобайнида Қошғарнинг Юван бўлимида 15 та талончилик ишлари амалага оширилганлиги таъкидланади [4]. Жумладан, келиб тушган мурожаатлардан бирида Зайнаббиди деган аёлнинг саккиз яшарлик Исо исмли фарзандини савдо йўлида қирғизлар томонидан тортиб олинганлиги таъкидланган. Бу каби хатти-ҳаракатлар Қошғарда яшовчи дунганлар ва улўғчат қирғизлари ҳамда хитойликлар томонидан амалга оширилган. Туркистон маъмурияти Хитой ҳукуматидан Қошғарда фаолият олиб боровчи савдогарларга шароит яратилиши лозимлиги, 1860-йилги Пекин шартномасига кўра чегара ҳудудларида эркин савдони йўлга қўйишга келишилган бўлса-да, лекин унга амал қилинмаётганлиги алоҳида кўрсатилган [5]. Генерал-губернатор Кауфман ҳатто Ёқуббек даврида ҳам бундай ишлар кузатилмаганлигига урғу берган. Туркистон генерал-губернаторлиги, ўз навбатида, Фарғона ҳарбий губернаторига агарда Қошғарда вазият шундай тарзда сақланиб қолса, бундай номақбул хатти-ҳаракатларга жавобан чорва маҳсулотлари, буғдой ва озиқ-овқатни Қошғарга чиқаришни таъқиқлаб қўйишни буюради [6]. Дарҳақиқат, 1877-78-йиллар мобайнида Қошғарда фуқаролар томонидан 64 та талон-тарожлик амалага оширилиб, бунинг натижасида 121855 рубль миқдоридаги маҳсулотлар тортиб олинган [7]. Шу ўринда, бундай ишларнинг амалга оширган улўғчат қирғизлари ҳақида тўхталиш лозим. Генерал-губернатор фон Кауфман билан Ёқуббек келишувига кўра, улўғчат қирғизлари Ёттишаҳар давлати таркибида бўлган эди. Умарбек, Назарқул, Матрасул, Мулла Қувват каби уларнинг сардорлари рус ҳукуматига душманлик кайфиятидаги шахслар бўлганлар. Ҳатто Умарбек мазкур даврда Улўғчат бўлими бошлиғи лавозимида ишлаб келган [8].

Воқеаларнинг бундай кўринишда ривожланиши Туркистон маъмуриятини асло қониқтирмас, сабаби, Қошғар ҳудуди билан ўзаро иқтисодий алоқалар ҳам тўхтаб қолмоқда эди. Шу билан бирга, одамлар орасида турли хавотир ва саросима келтириб чиқарувчи миш-мишлар кенг тарқала бошланган эди. Иккинчи томондан, Хитой томони Или водийсини қайтариб беришни қатъий талаб қилган ҳолда Қошғар билан чегара ҳудудларда ҳам доимий равишда тартибсизликларни уюштира бошлайди. Бу ҳолат икки ўртада уруш хавфини ҳам келтириб чиқаради. Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда Туркистон маъмурияти янги музокаралар учун тайёрлана бошлайди.

Узоқ тортишувлардан сўнг 1881-йил Или ўлкаси Цин империяси ҳукуматининг қўлига ўтди. Или қайтариб берилгандан кейин Россия империяси Или водийсини талон-тарож қилиб, қуруқ шаҳарларни ноилож топширишга мажбур бўлди.

1881-йил 12-февралда имзоланган Петербург битимида, Россия Хитой билан Фарғона вилояти ва Шарқий Туркистон ўртасида ҳам чегараланиш назарда тутилди. Мазкур битимнинг IX моддасига мувофиқ, Россияга тегишли Фарғона вилояти ва Хитойга тегишли бўлган Қошғар вилоятининг ғарбий қисми ўртасида чегараларни кўриб чиқиш ва чегара белгисини ўрнатиш учун иккала ҳукумат ўз комиссарларини тайинлайди. Комиссарларнинг иши асосида ўша вақтда чегаралар белгиланди [9]. Бу эса шуни билдирадики, мазкур минтақада рус-хитой чегараланиши асосида Фарғона вилояти ва Қошғар ўртасида Ёқуббекнинг босиб олиши даврида юзага келган чегара асос сифатида қабул қилинди. Подполковник Корнилов ёзганидек, “бизга ҳукуматнинг қонунийлигини хитойликларнинг ўзлари ҳам тан олмаган Ёқуббекнинг босиб олган ерларини мутлақо рад қилиб туриш лозим эди. Ёки давлат сифатида мавжудлигини йўқотган Ёқуббекнинг давлат чегаралари билан ҳисоблашиш нима учун лозим бўлган? Капитан Куропаткин ҳамда Ёқуббек ўртасида тузилган битим чегараларини қаттиқ маъқуллаш даркор эди. Бунинг устига хитойликларга бадавлат эгаллаган (Ёқуббек А.А.) ўлкаларнинг чегаралари мутлақо номаълум эди. Ғулжадаги элчимиз Падарин шундай ёзади: “Чегараланиш олдидан хитойликлар Қўқон, Ҳиндистон ва Тибет чегаралари тўғрисида зўр бериб суриштириш ишларини амалга оширди” [10].

Кескинлик ўша даврда Буюк Британия ҳукумати томонидан иғво қилинган ҳамда Хитой ва Афғонистоннинг Помирни бўлиб олишга гижгижлашни бошлаган “Помир масаласи” деб номланган муаммонинг пайдо бўлиши билан боғлиқ бўлиб, Фарғона вилояти ва Хитойнинг Қошғар вилояти ғарбий қисми ўртасида чегараланишни Россия кечиктириб бўлмайдиган иш сифатида қараган. 1883-йилнинг ёзидаёқ манчжур-хитой қўшинлари Шарқий ва, ҳаттоки, Марказий Помир чегараларида янада кўпроқ пайдо бўла бошладилар. Рус ҳукумати Помирда юзага келган мазкур вазиятга бефарқ қараб туролмади. Шунинг учун мазкур минтақада Россия ва Хитой ўртасида расман чегараланишга шошилди. 1883-йилнинг 7-июнида Еттисув ва Фарғона вилояти билан Шарқий Туркистонни чегаралаш бўйича рус ҳукумати томонидан тайинланган генерал-майор Мединский Тяньшан тоғ тизмасининг жанубий қояларида жойлашган Чигар дарасига етиб келиб, Хитой томонидан ваколатли шахс ҳисобланган Амбани Ша билан учрашди. Россия ҳамда Хитой вакиллари ўлкада чегараланишни амалга ошириш ва чегара чизиғи аниқ харитасини тузиши зарур эди. Фарғона вилояти ҳарбий губернатори Абрамовнинг таклифига кўра, чегаранинг кейинги силжишини Малтабар тоғидан жанубга томон фақатгина Ўзбел довонигача белги қўйилди. Бу йўналиш ўлкани олдиндан текширишларсиз қабул қилинди [11].

Чегараларни белгилаш бўйича ишлар келгусида Суек ва Эргаштом ўлкаларини чегара пунктлари сифатида тан олишни хоҳламаган Цин ваколатли шахсларининг қаршилигига учради. Улар шу тарзда Қорақўлни Хитой қарамлигига қолдириб, чегарани ғарбга Терек довонигача, у ердан эса Ойтал ва Терак Довон ва Таун Мурун тоғ тармоғи табиий чегарасига силжитишни қаттиқ туриб маъқулладилар. Хитой эмиссарларининг фикрига кўра, рус-хитой чегараси Ўзбел довонининг ғарбида ётган Каенгли довонида тўхташи зарур эди.

Амбан Ша даъволарини рад этган Мединский Наурус довонини Россия чегарасида қолдириш муқобил талабини илгари сурди. Шунингдек, у ўзлари эга

бўлган кўчманчи Россия фуқаролари қирғизлари ва Терак-Довондан Эргаштомга чўзилиб ётган йўл орқали Икезак иккала доволари устидан рус ҳукуматининг назоратини мустаҳкамлаш учун чегарани Кўксув дарёсидан шарққа томон то Иттиқ ва Қорабел доволнигача суришни талаб қилди. Кейин Мединский чегарани Малтабар дарёсининг юқори оқими жанубига қадар бориши, ундан эса тоғ тизмаси бўйлаб Малтабар тоғигача, сўнг Маркансу дарёси орқали тизма тоғ тармоғи бўйлаб Учбел доволнига, сўнгра Қорақўлдан шарқ томонида ётган муҳим тоғ тизмаси бўйича Ўзбел доволнигача суришни таклиф қилди.

Суек доволнидан чегараларни белгилаш Мединский томонидан таклиф қилинган йўналишда давом этди. 1883-йилнинг кузида Эргаштом ясси тоғигача чегараларда белгиларни ўрнатиш ишлари амалга оширилди. Ўзбелгача қолган қисм эса баланд тоғ рельефи ва совуқ иқлим шароитлари сабаб, қийинчиликлар туфайли фақатгина ойдинлаштирилди, холос. 1884-йилнинг 22-май куни Янги Марғилон шаҳрида Россия ва Хитой вакиллари ўртасида чегара чизиғи харитаси ва дипломатик ҳужжат (протокол) алмашиш бўлиб ўтди. Эргаштомнинг жанубий чегараси хусусида дипломатик ҳужжатда шундай дейилади: “...Эргаштом табиий чегарасидан жанубга, чап қирғоғи Россияга, жануби эса Хитойга тегишли бўлган Малтабар дарёси бўйича чегарани ўрнатиш; кейин эса бу дарёнинг юқори оқимидан чегара чизиғи тоғ тизмаси бўйлаб жанубга томон то Малтабар тоғигача мазкур йўналиш бўйича чўзилган бу тоғ тизмаси томони бўйлаб Маркансу дарёси орқали Учбел доволнига, мазкур тоғ тизмасида жойлашган Калта довол ёки Қора арт (катта қисми қор билан қопланган) орқали Қорақўлдан шарққа томон ётган энг муҳим тоғ тизмаси бўйлаб, сўнгра ўша тоғ тизмаси одам оёғи етиши қийин бўлган, Қоразак доволни орқали Қизилжияк деб номланувчи (катта қисми қор тагида) Ўзбел доволнигача, Россиянинг чегараси жанубий-ғарбий томонга, Хитойнинг чегараси эса жанубга қайрилиб тўхтади. Шу тарзда олиб борилган чегара чизиғидан ғарбда ётган дарёлар билан оқиб ўтувчи барча ерлар Россия давлатининг қарам ўлкасини ташкил этади. Мазкур чегара чизиғининг шарқида ётган ерлар дарёлари билан эса Дайцин давлатининг мулки ҳисобланади” [12]. Ўзбелнинг жанубий доволни чегарасини ўтиши тўғрисида ифодалаш кейинчалик “Мединский изоҳи (ёки ибораси)” деб ном олди. 1883-йилда Шуғнон ва Рушонни Бадахшон ҳукумати қўшинлари томонидан босиб олиниши, бир томондан, Хитойнинг Шарқий Помирни забт этиш ниятида эканлигини очиқ-ойдин маълум қилди. Бошқа томондан эса мазкур минтақада Россиянинг манфаатларини имкон қадар кафолатлашда Мединскийни умумий шаклда қарор қабул қилишга мажбур қилди. Энг муҳими, Мединскийнинг ноаниқ таърифининг бош сабаби Россия ҳукмдорлари доирасининг Помирдаги ролини яхши англамаслиги бўлди. Шунингдек, Помирда Хитой даъволарига қарши кескин асоснинг йўқлиги ҳам Мединскийнинг тутуруқсиз қарор қабул қилишига сабаб бўлди. Вазиятнинг кейинги ривожланиши шуни кўрсатдики, “Мединский изоҳи” Помирни чегаралаш масаласини ҳал қилишда кучли мураккабликларга олиб келди.

Юқорида таъкидланганидек, Фарғона водийси ва Қошғар ўртасидаги чегаралар аввалги келишувга асосан 1884-йили қайта имзоланди. Ва, ниҳоят, қарийб 30 йилдан ортиқ давом этган тортишувлар шу тариқа якун топди. Мазкур жараёнда иккала давлат ҳам ўз манфаатлари нуқтаи назаридан иш кўрдилар. Маҳаллий халқ манфаатлари умуман ҳисобга олинмади. Йирик давлатларнинг

мустамлакачилик сиёсати натижасида 1881-йилдан 1884-йилгача 70 минг аҳоли Шарқий Туркистондан Россияга ноилож кўчишга мажбур бўлди. Шу билан Шарқий Туркистон масаласида йирик мамлакатлар рақобатининг яна бир босқичи вақтинча якун топади. Шунга қарамай, ушбу келишувлар давлатларнинг кейинги тараққиётига маълум даражада ўз таъсирини кўрсатмай қолмади. Таъкидлаш лозимки, ўзаро келишувлардан кейин ҳам кўплаб низолар бўлиб турган. Чегаранинг заиф ҳимоясидан фойдаланиб, Цинь империяси ҳарбий бўлинмалари Россия эгалик қилган ҳудудга бостириб кирдилар. Шундай қилиб, 1885-йил июнь ойининг биринчи ярмида Ўш округи ҳудудида Қизил-сувга қуйиладиган Малтабар (Эргаштом) дарёсининг ўнг қирғоғида 250 кишидан иборат Хитой ҳарбий отряди пайдо бўлди. Отряд бошлиғи бу ерда айланиб юрган қирғизларга “Эргаштом Хитой пости эканлигини ва ҳозирда Эргаштом билан чегара ўртасидаги гўёки Терек-Даван ва Тау-Мурун доволари орқали ўтувчи ҳудудларни кўздан кечириш учун келганини” айтдилар. Бу ердаги чегара, аслида, комиссар Мединский ва Ша томонидан тузилган тегишли протоколга кўра, Эргаштом довои бўйлаб ўтган эди. Хитойликлар Россияга тегишли ҳудудда чегара постларини қура бошлаганлар. Россиянинг Қошғардаги консули Н.Ф. Петровский Хитойнинг маҳаллий ҳокимият органларига (“Қашғардаги маҳаллий ишлар бошлиғи ва қўшинлар бошлиғи амбань Хуангуга”) рус фуқароларига нисбатан зўравонлик ва Хитой амалдорлари томонидан чегарани бузиш тўғрисидаги қилган эътирозлари эътиборсиз қолади. Туркистон ўлкаси генерал-губернатори Розенбах эса Хитой ҳукуматидан чегара режимини бузганларни жазолашни талаб қилиш илтимоси билан Россия Ташқи ишлар вазирлигига мурожаат қилишга мажбур бўлади [13].

Қошғар ҳукумати рус савдосига тўсқинлик қилади, товламачилик ва очиқ талончилик билан шуғулланди. Консул Петровский бу ҳақда 1886-йил 2-сентябрда Ташқи ишлар вазирлигининг Осиё бўлимига маълум қилди: “Ўз обрўсини сақлаб қолиш ва аҳамиятимизни пасайтириш мақсадида Цинь маъмурияти турли баҳоналар билан Ўрта Осиёдан келган рус муҳожир(“Андижонликлар”)ларига ҳар хил имтиёзлар ва марҳаматларни, жумладан, Қошғар аёлларига уйланишга рухсат беришни ваъда қилиб, ўз фуқаролигига олмоқда [14].

Россия чегара идоралари ва консулликлари учун Қошғарда бошланган ўзгаришлар муносабати билан бу ва бошқа муаммоларни ҳал қилиш тобора қийинлашди.

XIX асрнинг 90-йиллари бошларида Помирда Хитой ва Россия ўртасидаги чегара муносабатлари яна кескинлашди. Хитой чегараси Ўзбел довоидан жанубга, Россия эса жануби-ғарбга бурилганда Янги Марғилон шартномасида кўрсатилган чегара чизиғининг ноаниқлиги нейтрал зонага эгалик қилиш тўғрисида ўзаро тортишувларга сабаб бўлган. Томонларнинг ҳар бири Помирга ўз ҳуқуқларини исботлаб, қуrolли отрядларни жўнатиб, чегаранинг баҳсли участкаларини эгаллаб олиш орқали уларни мустаҳкамлади. Хитой ҳукумати ўз даъволарини, хусусан, 1759-йилда Ўрта Осиёга қочиб кетган Шарқий Туркистон хўжаларини таъқиб этаётган манжур-хитой қўшинларининг Помирга етиб бориши, бу ерда хитой, манжур ва уйғур тилларидаги ёзувлари бўлган тош плита (стелла) Яшил-Кўл кўлида ўрнатилганлигини, бу ҳудуд Цинь императорига тегишли эканлигини таъкидлар эди [15].

Ушбу далиллар билан баҳслашар экан, Россия томони стеллалар, агар улар ўрнатилган бўлса, ноқонуний қилинганлигини, чунки Цинь қўшинлари пайдо бўлишидан 250 йилдан кўпроқ вақт олдин Помир алақачон мустақил давлат - Фарғонанинг бир қисми бўлганлигини, кейинчалик у Қўқон хонлигининг бир қисми айланганлигини 1875–1876-йилларда, ниҳоят, Россияга бириктирилганини айтади. Ташқи ишлар вазирликлари ўртасида интенсив нота алмашиш ва Пекиндаги Россия миссияси ва Санкт-Петербургдаги Хитой миссияси ўртасидаги музокаралар 1894-йил апрел ойида 1884-йил протоколи асосида Сарикўл тизмаси бўйлаб вақтинчалик чегарани сақлаб қолиш тўғрисидаги келишув билан якунланди [16]. Хулоса қилиб айтганда, икки минтақа ўртасидаги чегара келишувлари шу асосда маҳаллий халқлар манфаатларига зид равишда амалга оширилган эди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. ЎзМА, 1-фонд, 34- рўйхат, 12-иш, 26-варақ.
2. Ҳозирги ХХР ҳудудидаги Қизилсу-Қирғиз автоном округида жойлашган уезднинг номи.
3. ЎзМА, 276-фонд, 1-рўйхат, 338-иш, 35-варақ.
4. Ўша жойда, 84-варақ.
5. Ўша жойда, 90-варақ.
6. ЎзМА, 276-фонд, 1-рўйхат, 338-иш, 87-варақ.
7. Ўша жойда, 90-варақ.
8. Ўша жойда, 40-варақ.
9. Формирование советско-китайской границы 1689-1973 гг. Документы и материалы. В 3 т. – Москва, 1974. – Т. 1. – 1689–1915 гг. – С. 307.
10. Корнилов Л.Г. Кашгария и Восточный Туркестан. Т., – 1903. – С. 33.
11. Корнилов Л.Г. Кашгария и Восточный Туркестан. – Тошкент, – 1903. – С. 34–35.
12. Сборник действующих трактатов, конвенций и соглашений. – СПб., 1891. – Т. 4. – С. 381–383.
13. Моисеев В.А. Россия и Китай в Центральной Азии (вторая половина XIX в. – 1917 г.). – Барнаул: АзБука, 2003. – С. 230.
14. Моисеев В.А. Россия и Китай в Центральной Азии (вторая половина XIX в. – 1917 г.). – Барнаул: АзБука, 2003. – С. 230.
15. Моисеев В.А. Россия и Китай в Центральной Азии (вторая половина XIX в. – 1917 г.). – Барнаул: АзБука, 2003. – С. 242
16. Моисеев В.А. Россия и Китай в Центральной Азии (вторая половина XIX в. – 1917 г.). – Барнаул: АзБука, 2003. – С. 242